

Jacek Wiewiorowski

"Comes Hispaniarum" w czasach cesarza Konstantyna Wielkiego

Zeszyty Prawnicze 6/1, 257-278

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JACEK WIEWIOROWSKI

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

COMES HISPANIARUM W CZASACH CESARZA KONSTANTYNA WIELKIEGO

Według cesarza Konstantyna Wielkiego¹ termin *comes* – znany dobrze już w okresie pryncypatu, gdy oznaczał doradcę cesarza w kwestiach prawnych i wojskowych – odnosił się do grupy ścisłych współpracowników imperatora, określanych w początkowej fazie jego rządów jako *comites domini nostri Constantini Augusti*².

Comites pełnił mieli według Konstantyna I istotną rolę w nowym systemie władzy w „nowym imperium”³, zapoczątkowanym reformami Dioklecjana, ugruntowanymi za Konstantyna⁴.

¹ Nie sposób tutaj wymienić, choćby przykładowo, najważniejszych pozycji literatury poświęconych temu władcy. Por. np. niepełne zestawienie: <http://www.fu-berlin.de/fmi/antike/Bibliographie.html>

² Por. G. HUMBERT, s. v. *Comes*, «DS» 1.2 (1877), s. 1371-1372; O. SEECK, s. v. *Comites*, «RE» 4 (1901), szp. 622-679, zwłaszcza szp. 629-636; A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire (284-602). A social, economic and administrative Survey*, I-III, Oxford-Cambridge Mass. 1964, s. 104 i n. oraz 525 i n.; H. LÖHKEN, *Ordines dignitatum. Untersuchungen zum formalen Konstituierung der spätantiken Führungsschicht*, Köln-Wien 1978, s. 98 i n.; G. DE BONFILS, *Il 'comites et quaestor' nell'età dell dinastia constantiniana*, Napoli 1981, s. 1-39, a także rec. A. LIPPOLD, «ZSS» 99 (1982), s. 541-542; R. SCHARF, *'Comites und comitiva primi ordinis'*, Mainz 1994, zwłaszcza s. 5 i n., a także rec. M. CLAUSS, «Historische Zeitschrift» 26.1 (1996), s. 191-192; D. SCHLINKERT, «Klio» 78.2 (1996), s. 547-549; R. DELMAIRE, «Latomus» 57 (1998), s. 185-186.

³ T. D. BARNES, *The New Empire of Diocletian and Constantin*, Cambridge 1981.

⁴ Por. z nowszej literatury: M. SARGENTI, *Le strutture amministrative dell'impero da Diocleziano a Costantino*, [w:] *Studi sul diritto del tardo impero*, Padova 1986,

Comites Konstantyna byli rodzajem nowej arystokracji związanej ściśle z cesarzem, trzecią grupą *nobiles*, obok senatorów i stanu jeźdźców (*equites romani*). Z tego powodu w skład *comitiva* wchodził zarówno członkowie *ordo senatorius*, jak i *equites romani* oraz ambitni *homines novi*, współtworząc nową elitę w państwie⁵.

Tytuł „komesa” nadawany był głównie tym spośród współpracowników cesarza, którzy pełnili wcześniej urząd gubernatora prowincji. Nadawano go niemal wszystkim najważniejszym urzędnikom cesarza, tak cywilnym jak i wojskowym, którzy za pryncypatu nosili tylko tytuł *curatores*. Stąd istnieli m.in. *comites rei militaris*, *comites commerciorum*, *comites domesticorum*, *comites sacrarum largitionum*, czy *comites rei privatae*. Najważniejsi i najbardziej wpływowi byli ci spośród *comites*, którzy rezydowali w pałacu cesarskim, skąd rekrutowali się również najważniejsi urzędnicy imperatora⁶. Tytuł był nadawany też z czasem automatycznie wraz z objęciem szeregu innych stanowisk, jak np. dowódcy wojsk stacjonujących w prowincjach – *duces provinciarum*⁷. Tytułem honorowym komesa obdarzano różne osoby zasłużone, co było rodzajem osobistego wyróżnienia, nawet i wówczas, gdy nie pełniły one żadnego urzędu.

s. 111-176; S. WILLIAMS, *Diocletian and the Roman Recovery*, Londres-Batsford 1985, *passim*; F. KOLB, *Diocletian und die erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft*, Berlin-New York 1987, *passim*; S. CORCORAN, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government. AD 284-324*, Oxford 1996, *passim*; W. KUHOFF, *Diocletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284-313 n. Chr.)*, Frankfurt-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien 2001, *passim*.

⁵ G. DE BONFILS, *op. cit.*, s. 2 i n.; D. SCHLINKERT, *Vom Haus zum Hof. Aspekte höfischer Herrschaft in der Spätantike*, «Klio» 78.2 (1996), s. 468.

⁶ Na temat komesów pałacowych por. zbiór artykułów A. WINTERLING (ed.), ‘Comitatus’. *Beiträge zur Erforschung des spätantiken Kaiserhofes*, Berlin 1998.

⁷ Bibliografię prac poświęconych tym oficerom zamieściłem w artykule *Status prawny działek żołnierzy ‘limitanei’ nad dolnym Dunajem*, [w:] *Wielokulturowość polskiego pogranicza: ludzie, idee, prawo*, red. A. LITYŃSKI, P. FIEDORCZYK, *Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych. Augustów 15-18 września 2002 roku*, Białystok 2003, s. 181 przyp. 5.

Przyczyną, dla której tytuł *comes* stał się tak popularny, były analogiczne jak w wypadku rang honorowych (*perfectissimi*, *clarissimi* i nawet *illustres*). Posiadacz tytułu komesa miał różne przywileje, np. zwolniony był z *munera publica* – przymusowych posług i danin publicznych oraz obowiązku sprawowania opieki⁸. Z powodu „inflacji” tytułów i rang honorowych oraz rozszerzania kręgu uprawnionych do ich noszenia, najprawdopodobniej już w ostatniej dekadzie rządów Konstantyna Wielkiego *comitiva* podzielona została na trzy klasy: *primi*, *secundi et tercii ordinis*⁹.

Comites Hispaniarum z okresu panowania Konstantyna Wielkiego należy odróżnić od dowódców wojskowych określanych również jako *comites Hispaniarum* w *Notitia Dignitatum*, spisie wszystkich wyższych urzędników cesarskich z przełomu IV i V wieku¹⁰. Na te-

⁸ Por. H. HARKOTTE, *Systematische Aspekte der 'munera publica' in der römischen Kaiserzeit*, «ZPE» 111 (1996), s. 233-255, który podsumował poglądy prezentowane we współczesnej literaturze.

⁹ G. DE BONFILS, *op. cit.*, s. 1 i n.; R. SCHARF, 'Comites', *cit.*, s. 6 i n. Por. też ostatnio na temat dalszych podziałów TENZE, *Zur 'comitiva flavalis'*, «ZPE» 114 (1996), s. 151-152.

¹⁰ Por. np. J. ARCE, *La Notitia Dignitatum en l'armée romaine dans Diocesis Hispaniarum*, «Chiron» 10 (1980), s. 593-607, zwłaszcza s. 604-606 i ostatnio M. KULIKOWSKI, *The Career of the 'comes Hispaniarum' Asterius*, «Phoenix» 54 (2000), 123-141. Na temat późnorzymskiej Hiszpanii por. też z prac ogólnych M. TORREZ LOPEZ, *La Península Hispánica, provincia romana (218 a. de J. C.-409 de J. C.)*, *Instituciones económicas, sociales y político-administrativas*, [w:] *Historia de España*, (ed.) M. PIDAL, II, Madrid 1982, s. 285-519; J. ARCE, *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid 1982 (reed. 1986), *passim*; J. M. BLÁZQUEZ, A. MONTENEGRO, JM. ROLDÁN, J. MANGAS, R. TEJA, J. J. SAYAS, L. G. IGLESIAS, J. ARCE, *Historia de España Antiqua*, II: *Hispania Romana*², Madrid 1985, s. 499-590; Á. MONTENEGRO DUQUE, J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. SOLANA SÁINZ, *Historia de España. España Romana*, Madrid 1986, s. 335 i n.; S. J. KEAY, *Hispania romana*, Barcelona 1992, s. 188-212; J. S. RICHARDSON, *The Romans in Spain*, Oxford-Cambridge Mass. 1996, s. 264-308; F. BAJO ALVAREZ, *Los últimos hispanoromanos. El Bajo Imperio en la Península Ibérica* [w:] *Historia de España XVI* (http://ar.geocities.com/bastadecopywright/Los_ultimos_hispanoromanos/Bajo_Alvarez_Fe_Los_ultimos_hispanoromanos.htm). Na temat sytuacji ekonomicznej i społecznej w diecezji por. też szkic J. ARCE, *La península ibérica*, [w:] *Storia di Roma*, III. 2: 'L'età tardoantica. Il luoghi e le culture', (ed.) A. CARANDINI, L. CRACCO RUGGINI, A. GIARDINA, Torino 1993, s. 379-404 oraz ostatnio M. KULIKOWSKI, *Late Roman Spain and Its Cities*, Baltimore 2004, *passim*.

mat *comites Hispaniarum* z początku IV wieku, niemiecki uczonec Otto Seeck, jeden z najlepszych uczniów Theodora Mommsena zauważył, że byli oni najprawdopodobniej „*ausserordentliche Sendlinge*” cesarza Konstantyna i jego opinia podzielana jest przez późniejszych badaczy¹¹.

Należeli oni do grupy specjalnych wysłanników cesarskich, określanych jako *comites dioecesium* (*inscriptio* CTh. 2,26,1 = C. 3,39,3; CTh. 8,4,5 z 330 r.), aczkolwiek Konstantyn określał ich też mianem *comites qui per provincias constituti sunt* lub *comites provinciarum* (CTh. 1,16,6 i 7 z 331 r.).

Byli oni zaufanymi cesarza, którzy mieli informować go o sytuacji w diecezji i przywrócić w niej porządek, gdy było to konieczne¹². *Comites dioecesium* należeli przy tym do grupy urzędników cywilnych, sprawowali zwierzchni nadzór nad gubernatorami prowincji obok *praefecti praetorio*.

Jak widać, Konstantyn jako silny i zdecydowany władca¹³, pragnął kontrolować sytuację w diecezjach oddalonych od miejsca swego pobytu. Stąd też upowszechnienie praktyki wysyłania komesów nastąpiło po 324 r., gdy stał się on jedynowładcą imperium¹⁴.

¹¹ O. SEECK, s. v. *Comites*, cit., szp. 631 i 655. Por. też A. H. M. JONES, *op. cit.*, s. 105; C. DUPONT, *Constantin et les Diocèses*, [w:] *Studi in memoria di Guido Donatuti*, I, Milano 1973, s. 309-336, zwłaszcza s. 317-321, 324-326, 334-336 (słusznie stwierdzając na s. 311, że „l'empereur y délégua un *comes* et cette pratique représente une innovation, d'ailleurs éphémère de Constantin”); Á. MONTENEGRO DUQUE, J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. SOLANA SÁINZ, *op. cit.*, s. 340 (jako „*los missi dominici* por encargo directo de Emperador”); J. J. SAYAS, [w:] J. M. BLÁZQUEZ, A. MONTENEGRO, J. M. ROLDÁN, J. MANGAS, R. TEJA, J. J. SAYAS, L. G. IGLESIAS, J. ARCE, *op. cit.*, s. 533-534; J. ARCE, *El último*, cit., s. 54, 56.

¹² Por. O. SEECK, s. v. *Comites*, cit., szp. 631-632; C. DUPONT, *op. cit.*, s. 318-319.

¹³ Por. też na temat obrazu Konstantyna przez pryzmat nadanego mu w źródłach przydomka CH. BRUUN, *The Thick Neck of the Emperor Constantine. Slimy Snails and 'Quellenforschung'*, «Historia» 44 (1995), s. 459-480.

¹⁴ Por. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 319. Jedyny wyjątek stanowiła Macedonia, w której pomimo obecności cesarza pojawił się również *comes dioecesium* – CTh. 11,3,2 (327 r.). Por. O. SEECK, s. v. '*Comes Macedoniae*', «RE» 4 (1901), szp. 658, oraz C. DUPONT, *op. cit.*, s. 331-332. Autorka ta sugerowała też, że upowszechnienie

Od czasów reform cesarstwa na przełomie III i IV w., gubernatorzy prowincjonalni byli w pierwszym względzie sędziami zwykłymi (*iudices ordinarii*)¹⁵ i wydaje się, że *comites dioecesium* przypuszczalnie pełnili też funkcję sędziów apelacyjnych od orzeczeń gubernatorów¹⁶.

praktyki wysyłania komesów doprowadziło nieomal do zaprzestania wydawania konstytucji, których adresatem byli wikariusze i łączyła to z procesem kształtowania prefektur regionalnych (s. 323 i 334-336). Zachowanie niewielu konstytucji skierowanych do tych urzędników z lat 325-337 w kompilacji teodozjańskiej czy justyniańskiej nie musi dowodzić, że takich konstytucji nie było pierwotnie więcej. Komisja teodozjańska dokonywała bowiem wyboru konstytucji wartych zamieszczenia w zbiorze według własnego uznania, a jej wybór w większości powielony został w kodeksie Justyniana. Por. ostatnio J. MATTHEWS, *Lying Down the Law. A Study of the Theodosian Code*, New Heaven-London 2000, zwłaszcza s. 55-84 oraz D. SCHLINKERT, *Between Emperor, Court and Senatorial Order: The Codification of the Codex Theodosianus*, «Ancient Society» 32 (2002), s. 283-294.

¹⁵ Por. nt. funkcji sędziowskich gubernatora ostatnio F. M. AUSBÜTTEL, *Die Verwaltung des römischen Kaiserreich von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt 1998, s. 58-61; C. ROUCHÉ, *The Functions of the Governor in late Antiquity: Some Observations*, «AnTard.» 6 (1998), s. 31-36; S. CORCORAN, *op. cit.*, zwłaszcza s. 245-253; J. HARRIES, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge 1999, s. 53-55; W. KUHOFF, *op. cit.*, s. 334-336 oraz inne prace cytowane przez J.-M. CARRIÉ, *Le gouverneur romain à l'époque tardive. Les directions possibles de l'enquête*, «AnTard.» 6 (1998), s. 21-25. Potrzeba zapewnienia sprawnego sądownictwa wydaje się być jedną z głównych przyczyn reform zarządu prowincjonalnego w późnym cesarstwie. Głównie na „cuestiones de fiscalidad” zwraca niestusznie uwagę F. BAJO ALVAREZ, *op. cit.*, s. 9. Lista znanych gubernatorów prowincji hiszpańskich jest stale uzupełniana, m.in. dzięki znaleziskom nowych inskrypcji. Por. J. VILELLA, *Rang i procedència geogràfica dels vicaris i governadors de la 'Diocesis Hispaniarum' (300-409)*, «Fonaments» 8 (1992), s. 79-97; J. ARCE, *Los gobernadores de la Diocesis Hispaniarum (ss. IV-V d. C.) y la continuidad de las estructuras administrativas en la Península Ibérica*, «AnTard.» 7 (1999), s. 73-83; A. U. STYLOW, *Nuevo gobernador de la Bética del siglo IV*, «Gerión» 18 (2000), s. 425-437.

¹⁶ Por. nt. apelacji J. GAUDEMET, *Constitutions constantiniennes relatives à l'appel*, «ZSS» 98 (1981), 47-76. Konstytucje Konstantyna skierowane do komesów przypuszczalnie były głównie reskryptami. Por. słusznie C. DUPONT, *op. cit.*, s. 324-326 oraz 334-336, zwłaszcza przyp. 169.

Z tego powodu *comites* wysyłani do diecezji są często utożsamiani z wikariuszami diecezji, którzy jednak, do czego jeszcze wrócę, mieli podobne obowiązki, ale należeli do urzędników funkcjonujących stale, o w miarę ustabilizowanych kompetencjach, będąc ponadto podwładnymi prefektów pretorium¹⁷.

Z uwagi na swój nadzwyczajny charakter *comites dioecesium* nosili różne rangi – większość była *virii clarissimi*, ale jeden należał do kategorii *perfectissimus*, co różniło ich od zwykłych urzędników cesarskich, których ranga honorowa była z reguły powiązana z pełnionym urzędem¹⁸. Nie mieli też stałego urzędu (*officium*) z grupą podwładnych kancelistów, jak inni ważniejsi urzędnicy późnego cesarstwa¹⁹.

W wypadku *comites*, nawet bardziej niż w wypadku innych urzędników cesarskich²⁰, szczególnie ważne były więzi łączące ich z panującym, oprócz osobistych kwalifikacji, kompetencji czy wcześniejszych zasług. Dlatego słyszymy o tych samych „zausznikach” cesarza pełniących urząd czy zadania komesa w różnych diecezjach, jak np. jeden z *comites Hispaniarum*, *C. Annius Tiberianus*, który najpierw wysłany był do diecezji Hiszpanii, a kilka lat później do diecezji Afryki (CTh. 12,1,15 i prawdopodobnie 12,5,1 i C. 6,1,6)²¹.

¹⁷ J. ARCE, *El último*, cit., s. 54, 56, 58, 59. Por. także C. DUPONT, *op. cit.*, zwłaszcza s. 317-319, 323-324 oraz niżej.

¹⁸ Por. np. nadal aktualną pracę P. KOCHA: *Die byzantinischen Beamtitel von 400 bis 700*, Jena 1903 (diss.) oraz np. studia R. GUILLANDA: *La noblesse byzantine é la haute époque (IVe-Ve siècles). Observations diverses*, [w:] *Recherches sur les institutions byzantines*, I, Berlin-Amsterdam 1967, s. 23-31; *Egrège-perfectissime-clarissime*, [w:] *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, I, London 1976.

¹⁹ W odróżnieniu od liczego personelu pomocniczego wikariuszy diecezjalnych. Por. np. A. H. M. JONES, *op. cit.*, s. 592 i n. Według J. ARCE, *El último*, cit., s. 88 *officium* wikariuszy w Hiszpanii liczyło 300 osób, a wliczając urzędników gubernatorów łączna liczba urzędników diecezji Hiszpanii wynosiła 1500 osób.

²⁰ Por. nt. znaczenia osobistych związków między cesarzem a jego urzędnikami w okresie późnorzymskim H. LÖHKEN, *op. cit.*, s. 135 i n.

²¹ Por. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 328.

Dzięki konstytucjom cesarskim oraz inskrypcjom znamy cze-
rech komesów diecezji Hiszpanii²².

Pierwszym, przypuszczalnie w latach 316-317, był *Octavianus*.
Był on nie tylko pierwszym spośród *comites Hispaniarum*, ale też
pierwszym w ogóle znanym komesem wysłanym z misją do diece-
zji²³. Następnie posiadamy dane z lat 30-tych IV w. na temat kolej-
no trzech postaci (*C. Annius Tiberianus*, *Severus*, i przypuszczalnie
Tiberius Flavius Laetus).

Konstytucje adresowane do Oktawiana dotyczyły odpowiednio:

²² Por. z nowszych zestawień prosopograficznych A. CHASTAGNOL, *Les espagnols dans l'aristocratie gouvernementale à l'époque de Théodose*, [w:] *Les empereurs romains d'Espagne*, Paris 1965, s. 272-273, nr. 1-4; *Prosopography of the Later Roman Empire* (dalej PLRE), I, s. 492 (*Tiberius Flav. Laetus* 1), s. 637 (*Octavianus* 1), s. 831 (*Severus* 4), s. 911-912 (*C. Annius Tiberianus* 5); J. VILELLA, *op. cit.*, s. 89, 90, 93-94 oraz J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 54, 56, 60. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 318 i 324-326 (pomija Tyberiusza Flawiusza Laetusa). Listę znanych komesów prezentuje też A. P. MONGE, *La provincia Romana de la Betica (253-422)*, Ecija 1989, s. 86 przyp. 576.

²³ H. LÖHKEN, *op. cit.*, s. 100, p. 170. Sporne jest czy należy utożsamiać tę postać z Rufinem Oktawianem, gubernatorem *Lucaniae* i *Brittorum* w Italii w 313 r., znanym z kilku konstytucji cesarskich wydanych w 313 r. (CTh. 1,16,1; 7,22,1; 16,2,2). Tak sugerował m.in. A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, s. 272, nr. 1, odwołując się do autorytetu W. ENSSLINA, s. v. *Rufinus Octavianus*, [w:] «RE» Suppl 7 (1940), szp. 693-694, który z kolei bazował przypuszczalnie na zdaniu O. SEECKA, *Die Zeitfolge der Gesetze Constantins*, «ZSS» 10 (1889), s. 208-209 i s. v. *Comites*, *cit.*, szp. 655. Opinia ta podzielana jest przez większość współczesnych badaczy, por. Á. MONTENEGRO DUQUE, J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. SOLANA SÁINZ, *op. cit.*, s. 340; E. G. GONZÁLEZ, *Los gobernadores provinciales en el Occidente bajo-imperial*, Madrid 1987, s. 148-149; J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 60; J. VILELLA, *op. cit.*, s. 90-91. Pozostaje jednak pytanie, dlaczego w zachowanych tekstach konstytucji Konstantyna postaci te są odróżniane i w ustawach skierowanych do Oktawiana pominięty został *nomen Rufinus*. Zasadnie stąd autorzy pierwszego tomu PLRE bardziej ostrożnie sugerowali możliwość utożsamienia obu postaci (PLRE, I, s. 637-638: *Octavianus* 1 i *Rufinus Octavianus* 5). C. DUPONT, *op. cit.*, s. 317, 318, 324-325 słusznie konsekwentnie posługuje się źródłowo poświadczonym imieniem „Octavianus”, nie analizując jednak w ogóle tej kwestii. Być może z powodu utożsamienia obu postaci A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, s. 271 przyjął 313 r. jako datę po której wysyłano komesów do Hiszpanii (jego stanowisko podzielał J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533 oraz w tej samej pracy R. TEJA, s. 569).

– przeciwdziałania aktom przemocy, których sprawcami byli m.in. senatorzy; potwierdzała ona ograniczenie *privilegium fori* senatorów w sprawach przestępstw, których dopuścili się na terenie prowincji hiszpańskich (z 316 r.)²⁴.

– kolejności pełnienia obowiązków przez członków kurii miejskich (z 317 r.)²⁵.

²⁴ CTh. 9,1,1 (=C. 3,24,1 ze zmianami): *Imp. Constant(inus) A(ugustus) ad Octavianum com(item) Hispaniarum. Quicumque clarissime dignitatis virginem rapuerit vel fines aliquos invaserit vel in aliqua culpa seu crimine fuerit deprehensus, statim intra provinciam, in qua facinus perpetravit, publicis legibus subiugetur neque super eius nomine ad scientiam nostram referatur nec fori praescriptione utatur. Omnem enim honorem reatus excludit cum criminalis causa et non civilis res vel pecuniaria moveatur. Dat. Prid. non. Dec. Serdicae, accepta V non. Mart. Corduba Gallicano et Basso Cons.* [podkreślenie J. W.]. Na temat tej regulacji pisałem też szerzej w artykule *Odpowiedzialność senatora, który uprowadził dziewicę (pannę) – uwagi na marginesie CTh 9.1.1. = C 3.24.1*, [w:] *‘Contra leges et bonos mores’. Przestępstwa obyczajowe w starożytnej Grecji i Rzymie*, Lublin 2005, s. 363-377. Stałem tam na stanowisku, że konstytucja była reskryptem, co dopuszcza też najwyraźniej C. DUPONT, *op. cit.*, s. 325 przyp. 111. Na temat senatorów późnohiszpańskich por. szerzej K. F.STROHEKER, *Spanische Senatoren der spätrömischen und westgotischen Zeit*, [w:] *Germamentum und Spätantike*, Zürich 1965, 54-87; A. BALIL, *Aspectos sociales del Bajo Imperio (s. IV s. VI). Los senadores hispánicos*, «Latomus» 24 (1965), s. 886-904 oraz ostatnio CH. GABRIELLI, *L'aristocrazia senatoria ispanica, nel corso del III e del IV secolo d. C., dall'avvento di Settimio Severo alla morte di Teodosio (193 d. C. 395 d. C.)*, «Studia historica historia antiqua» 13-14 (1995-1996), s. 331-377.

²⁵ CTh. 1,12,4: *Idem A(ugustus)* [Konstantyn Wielki] *ad Octavianum comitem Hispaniarum. hi, qui honoris indebiti arripere insignia voluerunt, cum in consilium primates municipesque coguntur, adsistunt sedentibus his, quibus emeritis omnis honor iure meritoque debetur. ideoque sublimitas tua nullum omnino faciet praesidatus praerogativa laetari, nisi qui cunctos in patria gradus egressus per ordinem venerit, ita ut illi etiam, qui praesidatum ante tempus reportarunt, post expletos honores civicos honestamentis praestitis potiantur. proposita XIII kal. feb. Gallicano et Basso cons.* [podkreślenie J. W.]. Dla C. DUPONT, *op. cit.*, s. 324-325, konstytucja miała zastosowanie także poza diecezją Hiszpanii już w momencie jej wydania. Podobnie F. BAJO ALVARES, *op. cit.*, s. 17. Por. na temat tej konstytucji też R. GANGHOFFER, *L'évolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire*, Paris 1963, s. 50, 60 i 114 oraz D. LIEBS, *Privilegium und Ständezwang in den Gesetzen Konstantins*, «RIDA» 24 (1977), s. 339.

Konstytucja z 332 r., której adresatem był *C. Annius Tiberianus* wprowadzała sankcje karne wobec osób, które rościły sobie prawo własności nad zbiegłymi niewolnikami, ułatwiały im ucieczkę oraz poddawała torturom zbiegłych niewolników, którzy podawali się za wolnych²⁶.

Akty prawa cesarskiego, których adresatem był *Severus*²⁷ dotyczyły zaś odpowiednio:

– darowizn i obowiązku ujawnienia ich w publicznych spisach²⁸ oraz zagadnienia oceny dowodów pisemnych, których treść była ze sobą sprzeczna, nakazując odrzucenie takich dowodów w postępowaniu (z 333 r.)²⁹.

– ochrony sytuacji majątkowej dzieci, pochodzących z pierwszego małżeństwa, stanowiąc, że mają one prawo do majątku po

²⁶ C. 6,1,6: *Imperator Constantinus. Cum servum quispiam repetit fugitivum et alius vitandae legis gratia, quae in occultantes mancipia certam poenam statuit, proprietatem opponet, vel in vocem libertatis eum animaverit, ilico nequissimum verbero super quo ambigitur tormentis subiciatur, ut aperta veritate deceptioni terminus fiat. I. Quod non solum utrisque iurgantibus proderit, sed etiam servorum animos a fuga poterit detertere. Const(antinus) A(ugustus) ad Tiberianum com(item) Hispaniarum. D(at) XV k. sept. Constantinopoli Pacatiano et Hilario cons. [podkreślenie J. W.]. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 325 uważała, że konstytucja miała moc obowiązującą poza terytorium diecezji już w momencie jej wydania.*

²⁷ Nie jest wykluczone, że jako jedyny spośród znanych *comites Hispaniarum* pochodził z Hiszpanii i był chrześcijaninem. Por. szerzej A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, s. 272-273, a za nim R. TEJA, *op. cit.*, s. 569 oraz J. VILELLA, *Rang i procedència*, *cit.*, s. 92.

²⁸ CTh. 8,12,5 (= C 8,53,27 z drobnymi zmianami): *Idem A(ugustus) [Konstantyn Wielki] ad Severum comitem Hispaniarum. data iam pridem lege statuimus, ut donationes interveniente actorum testificatione conficiantur. quod vel maxime inter necessarias coniunctissimasque personas convenit custodiri, si quidem clandestinis ac domesticis fraudibus facile quidvis pro negotii opportunitate confingi potest vel id quod vere gestum est aboleri. cum igitur ne liberos quidem ac parentes lex nostra ab actorum confectione secernat, id, quod necessario super donationibus apud acta conficiendis iam pridem statuimus, universos teneat, salvo tamen iuris privilegio, quod liberis et parentibus suffragatur, scilicet ne traditionis vel mancipationis sollemnitas sit necessaria. dat. IV non. mai. Constantinopoli, Dalmatio et Zenofilo cons. [podkreślenie J. W.]. Na temat tej konstytucji por. krótko C. DUPONT, *op. cit.*, s. 325.*

swej zmarłej matce, a prawa tego nie posiada ich ojciec (z 334 r.)³⁰.

– potwierdzały przywileje morskich przewoźników *navicularii* z Hiszpanii (z 336 r.)³¹.

Inskrypcje, w których wzmiankowani są *Severus* (z około 333 r.)³² oraz *Tiberius Flavius Laetus* (datowana na lata 337-

²⁹ CTh. 11,39,2 (=C. 4,21,14 z drobnymi zmianami): *Imp. Constantinus A(ugustus). et c. ad Severum comitem Hispaniarum. Scripturae diversae et fidem sibi invicem derogantes, ab altera parte prolatae, nihil firmitatis habere potuerunt. dat. IV. non. mai. constantinopoli, dalmatio et zenophilo coss. interpretatio. si quis multiplici scriptura contractum suum munire cupiens de una re venditionem et donationem proferat vel quaecumque alia documenta: omnia rescindantur, quia impugnantur se chartulas lex haec vetat admitti.* [podkreślenie J. W.].

³⁰ CTh. 8,18,3: *Idem A(ugustus)* [Konstantyn Wielki] *ad Severum comitem Hispaniarum. insinuatum est quosdam patres principalis coniugii copulatione destitutos in perniciem filiorum ultra misericordiam sanguinis properare et receptis deinceps aliis matrimoniis maiorem sibi in rebus filiorum vindicare personam: qui quoniam in his usufructuarii remansisse videntur, usurpare ea ac pervertere confidunt, ut per hoc his, qui in orbitate remanserunt, nulla nec possidendi nec litigandi tribuatur occasio. ideoque placet, ne quis pater receptis deinceps matrimoniis earum rerum, quae prioris coniugis fuerunt, sibi ius defendendum existimet nisi tutelae vice, donec minores probata aetate esse videantur. his autem moderatio nostra cuncta iubet servari adque restitui. proposita III kal. april. Constantinopoli Optato et Paulino cons.* [podkreślenie J. W.]. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 325 przyjmuje najwyraźniej, że konstytucja była reskrytem i miała charakter prawa powszechnie obowiązującego już w momencie jej wydania.

³¹ CTh. 13,5,8: *Idem A(ugustus)* [Konstantyn Wielki] *ad Severum navicularios hispaniarum neque ad extraordinaria teneri officia neque alicubi retentos moras sustinere oportet, sed relatorias traditarum specierum intra decem dies a susceptoribus percipere, cumque ad aliquas insulas portus litora stationes accesserint, ostensis relatoriis nullam prorsus inquietudinem sustinere. dat. XIV kal. iun. Nepotiano et Facundo cons.* [podkreślenie J. W.]. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 326-326 słusznie przyjmuje, że wydanie konstytucji nastąpiło w odpowiedzi na skargi *navicularii* kierowane na ręce komesa lub bezpośrednio cesarza. Por. też F. UTLEY, *Trade Guilds of the Later Roman Empire*, Rozdz. 4: *The Navicularii* (<http://www.fredautley.com>).

³² *Dom[ini nostri Imp. Caes. Fl. Constantinus Max. P. F. vict]or semper A[ustus e]t Constantinus/ Const[anti]us, Constans beatissimi et felice Caesa[re] the[atr]um co[lon]niae/ [E]merite[nsium, indignam arbitrati ruinam operis iam an]t[ic]ui, o[r]natu me[li]iore quam fuerat/ [adiecto, restituti iusserunt, disponente ...] o Seuer[o uiro c]la-*

-340)³³, upamiętniały przeprowadzone pod ich nadzorem prace budowlane w teatrze oraz cyrku miejskim w *Emerita Augusta*.

Z powodu niewielu źródeł wzmiankujących *comites Hispaniarum*, które ponadto nie opisują wprost ich kompetencji, nasza wiedza na temat tego urzędu nie jest pełna³⁴.

Według Otto Seecka, przyczyną, dla której słyszymy o znacznej liczbie *comites Hispaniarum* – w porównaniu z innymi diecezjami (znamy ich ogółem tylko 14) – była nieobecność cesarza na Półwyspie Iberyjskim od niepamiętnych czasów. Dlatego też, według niego, potrzeba uzyskania raportów dla cesarza oraz interwencja urzędnika wyposażonego w nadzwyczajne kompetencje była tak pilna w tej diecezji³⁵. Rozważmy pogląd Otto Seecka.

Termin „diecezja”, wywodzący się z greckiego *dioikesis*, oznaczał w późnym cesarstwie rzymskim jednostkę administracyjną składającą się z kilku prowincji i podlegającą wikariuszowi diecezji, który był cywilnym urzędnikiem zajmującym się głównie wymiarem spra-

rissimo, comite/ [curante ..., praeside provinciae] Lusitan[iae]. «AE» (1935) nr 4, s. 209; J. VIVES, *Inscriptiones latinas de España romana: antologia de 6.800 textos*, I, Barcelona 1971 (dalej ILER), I, s. 243, nr 2057 [podkreślenie J. W.].

³³ *Floren[tissimo ac b]eatissimo [sae]culo favente/ felic[i]tate [ad adventum] dominorum imperatorumque/ nostror[um Flav Cl Constantini]/ et Flavi Constanti et Flav Iul[Constan]tis victorum fortissi/morumque semper Augustorum circum vetustate conlapsum/ Tiberius Flav Laetus vc comes columnis erigi novis ornamentorum fabricis cingi aquis inundari disposuit adque/ ita insistente v p Iulio Saturnino p p L ita compenter/ restituta eius facies splendissimae coloniae Emeriten/sium quam maximam tribuit voluptatem. «AE» (1927), s. 393-394, nr. 165 = «AE» (1975), s. 122-123, nr 472; ILER, I, s. 242-243, nr 2056) [podkreślenie J. W.].*

³⁴ Aczkolwiek i tak jesteśmy w miarę komfortowej sytuacji skoro znanych jest tylko 115 wzmianek na temat kontaktów pomiędzy prowincjami hiszpańskimi a resztą cesarstwa w latach 300-409. Por. J. VILELLA, *Hispaniques et non-Hispaniques: motifs et itinéraires des voyages et des correspondences dans l'Antiquité tardive (IVe-VIe s.)*, «Ktéma» 14 (1989), s. 143 i n.

³⁵ O. SEECK, s. v. *Comites*, cit., szp. 655. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 322-323 wyjaśnia powody dla których do 5 diecezji *comites* nie byli wysyłani. Por. też szerzej na temat administracji w późnorzymskiej Hiszpanii J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533-536; J. ARCE, *El último*, cit., s. 31-62.

wiedliwości³⁶. Stałe diecezje utworzone zostały już przez Dioklejana około 297 r., a ich liczba ustaliła się w IV w. Pomimo wysuwanych w literaturze poglądów, nie wydaje się, że diecezje utworzono dopiero za Konstantyna Wielkiego lub nawet później³⁷. *Dioecesis Hispaniarum* należała od czasów Konstantyna Wielkiego do prefektury Galii³⁸.

Jednym z pierwszych źródeł potwierdzających istnienie tej diecezji są konstytucje adresowane do komesa Oktawiana, oprócz tzw. *Laterculus Veronensis* (Listy z Werony), który opisuje m.in. organizację diecezjalną w cesarstwie na początku IV w.³⁹

³⁶ Por. np. KORNEMANN, s. v. *Dioecesis*, «RE» 4 (1901), szp. 717-734, zwłaszcza 727 i n.; A. SCHEUERMANN, s. v. *Diözese*, «RAC» 3 (1957), szp. 1053-1062, zwłaszcza 1055-1056; F. GRELLÉ, s. v. *Dioecesis*, «NDI» 5 (1960), s. 644-645. Na temat Hiszpanii por. J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 530 i n.; J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 38 i n., F. BAJO ALVAREZ, *op. cit.*, s. 10.

³⁷ Tak K. L. NOETHLICH, *Zur Entstehung der Diözese als Mittelinstanz des spätantiken Verwaltungssystems*, «Historia» 31 (1982), s. 70-81 oraz szerzej J. MIGL, *Die Ordnung der Ämter. Prätorianpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*, Frankfurt am Main 1994. Por. też krytyczną recenzję tej pracy pióra D. LIEBSA, «ZSS» 116 (1999), s. 341-344. Za tezą Migla opowiedział się zasadniczo H. BRANDT, *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diocletian und Konstantin bis zum Ende der Konstantinischen Dynastie (284-363)*, Berlin 1998, s. 23; niesłusznie podzieliłem ten pogląd w artykule *Odpowiedzialność senatora*, *cit.*, s. 366. Ostatnio przeciwko W. KUHOFF, *op. cit.*, s. 338 i n., zwłaszcza s. 380-381 oraz P. PORENA, *La origini della prefettura del pretorio tardoantica*, Roma 2003, rozdz. 4 (cyt. za rec. A. KOLB, <http://www.plekos.uni-muenchen.de/2004/rporena.html>).

³⁸ W jej skład wchodziło sześć prowincji: *Lusitania*, *Baetica*, *Tarraconensis*, *Carthaginensis*, *Gallaecia* oraz afrykańska *Mauretania Tinginiana*. Baleary wchodziły początkowo w skład *Carthaginensis*, a od połowy IV w. powołano tam odrębną prowincję *Balearica*. Por. np. w języku polskim M. TUŃN DE LARA, J. VALDEE'N BARUQUE, A. DOMÍNGUES ORTIZ, *Historia Hiszpanii*, przekł. S. JĘDRUSIAK, Kraków 1997, s. 49. Szerzej por. J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 530-533 (odwołujący się do autorytetu A. CHASTAGNOLA, *op. cit.*, s. 270-271) oraz zwłaszcza J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 41-51.

³⁹ Lista jest datowana z reguły na lata po 313 r., ale nadal nie jest wykluczone, że pierwotny jej tekst sporządzono przed rokiem 307 i że ukazuje ona podział zachodniej części cesarstwa w latach 304-305. Por. np. J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 33 i n.;

Stolicą diecezji w IV w. była najprawdopodobniej *Emerita Augusta* (dzisiejsza mała Mérida w prowincji Extremadura), największe miasto rzymskiej Hiszpanii, o powierzchni ok. 120 ha⁴⁰.

Według dominującej w nauce opinii, urząd wikariusza diecezji utworzony został wraz z powołaniem tej jednostki administracyjnej⁴¹. W ciągu IV w. wikariusze uzyskali status urzędników średniego szczebla, pomiędzy prefektami pretorium i gubernatorami prowincji, a ich najważniejszą funkcją było rozpatrywanie apelacji od orzeczeń gubernatorów jako sędziów⁴².

Handbuch der Altertumswissenschaft. Handbuch der Lateinischen Literatur de Antike VIII. 5: Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr., (ed.) R. VON HERZOG, München 1989, § 519, s. 99; K. L. NOETHLICH, *op. cit.*, s. 78-79; J. MIGL, *op. cit.*, s. 55 i 66 i n. oraz ostatnio T. D. BARNES, *Emperors, panegyrics, prefects, provinces and palaces (284-317)*, «JRA» 9 (1996), s. 548-550. Nie miał racji R. THOUVENOT, *Essai sur la province de la Bétique*, Paris 1940, s. 175, według którego konstytucja adresowana do Oktawiana z 316 r. jest pierwszą wzmianką na temat diecezji Hiszpanii.

⁴⁰ Por. ostatnio J. ARCE, *Hispalis o Emerita? A propósito de la capital de la Diocesis Hispaniarum en el s. IV d. C.*, «Habis» 33 (2002), s. 501-506 przeciwko opinii, iż stolicą była Hispalis (Sevilla). Por. też TENŽE, *El último*, *cit.*, s. 51-52; F. BAJO ALVAREZ, *op. cit.*, s. 10. Dane na temat obszaru zajmowanego przez *Emerita Augusta* zaczerpnąłem z pracy C. CARRERAS MONFORT, *A New perspective for the demographic study in Roman Spain*, «Revista de Historia da Arte e Arqueologia» 2 (1995), s. 70 i n.

⁴¹ Por. np. W. SESTON, *Dioclétien et la tetrarchie*, Paris 1946, s. 335 i n.; A. H. M. JONES, *op. cit.*, s. 47; J. GAUDEMET, *Institutions de l'antique*, Paris 1967, s. 681; P. PETIT, *Histoire générale de l'Empire romain, III: Le Bas Empire (284-395)*, Paris 1974, s. 27-28; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. Le mise en place du régime du Bas Empire (284-363)*², Paris 1985, s. 245 i n.; A. DEMANDT, *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian, 284-565 n. Chr.*, München 1998, s. 217; W. KUHOFF, *op. cit.*, s. 380-381. W wypadku Hiszpanii por. np. A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, *cit.*, s. 270-271; J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 52 i n.

⁴² Por. szerzej A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique*, *cit.*, s. 245-249. Podzielał tutaj pogląd K. L. NOETHLICHSA, *op. cit.*, s. 80-81: „Die Funktion einer Mittelinstanz im heutigen Sinne war erst das Ergebnis einer längeren Entwicklung im 4. Jh.”. Klarowne rozróżnienie kompetencji wikariuszy diecezjalnych od kompetencji prefektów pretorio mogło nastąpić dopiero po 337 r. Tak J. MIGL, *op. cit.*, s. 133 i n., 146 i n.

Według współczesnych badaczy, lista znanych wikariuszy diecezji Hiszpanii liczy kilkanaście osób, ale zaliczani są do nich często także *comites Hispaniarum* i urzędnicy określani mianem *agentes vices praefectorum praetorio* (a. v. p. p.)⁴³.

Ten ostatni termin jest uznawany z reguły za równorzędny terminowi *vicarius*⁴⁴. Jednak argumenty przeciwko temu stanowisku są poważne. A. v. p. p. byli bowiem raczej tylko czasowymi zastępcami prefektów pretorium, powoływany *ad hoc*. Termin „*vicarius*” odnosił się zaś do stałego urzędnika, odpowiedzialnego za diecezję w imieniu cesarza i potwierdzony jest z pewnością po 312 r.⁴⁵

Pierwszym a. v. p. p. w Hiszpanii był przypuszczalnie *Aurelio Agricolanus*, w 298⁴⁶, drugim prawdopodobnie *Q. Aeclanius Her-*

⁴³ PLRE, I, s. 1080; J. VILELLA, *Rang i procedència*, cit., s. 85-95 oraz J. ARCE, *El último*, cit., s. 41, 59 i n. Odmienne A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, cit., s. 272-278, który wyraźnie odróżnił *comites Hispaniarum* od a. v. p. p. i *vicarii Hispaniarum*. Komesów i wikariuszy diecezjalnych (zaliczając do tych ostatnich a. v. p. p.) z okresu rządów Dioklecjana i Konstantyna Wielkiego odróżnia też T. D. BARNES, *The New Empire*, cit., s. 140-174 (diecezja Hiszpanii s. 145).

⁴⁴ M. T. W. ARNHEIM, *Vicars of the Later Roman Empire*, «Historia» 19 (1970), s. 593-606 przeciwko wyrażanym wcześniej poglądom (Por. np. F. GRELLE, *op. cit.*, s. 645). Zdanie Arnheima podziela jak się zdaje J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533-534 oraz w tej samej pracy R. TEJA, *op. cit.*, s. 569. Wprost utożsamia oba urzędy J. ARCE, *El último*, cit., s. 41: „... *agentem vicem praefectorum praetorio*, es *decir*, *vicarius Hispaniarum* ...” [podkreślenie J. W.].

⁴⁵ Argumenty na rzecz odróżnienia wikariuszy i a. v. p. p. zestawiła C. DUPONT, *op. cit.*, s. 311, p. 12. J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533 rozważa wprawdzie to, czy a. v. p. p. mógł być „*un cargo regular*” nie roztrząsając jednak tego zagadnienia bliżej. Jako dowód wprowadzenia urzędu wikariuszy diecezji już przez Dioklecjana cytowany jest najczęściej Lactantius (*de mortibus persecutorum* 7.4; wyd. J. L. CREED, Oxford 1984): *Et ut omnia terrore complementur, provinciae quoque in frustra concisae, multi praesides et plura officia singulis regionibus ac paene iam civitatibus incubare, item rationales multi et magistri et vicarii praefectorum* ... [podkreślenie J. W.]. K. L. NOETHLICH, *op. cit.*, s. 72 i n. i J. MIGL, *op. cit.*, s. 76 i n. zasadnie poddali ten fragment reinterpretacji i dowodzą, że dotyczył on wyłącznie a. v. p. p.

⁴⁶ Por. PLRE, I, s. 31 (*Aurelius Agricolanus* 2); J. ARCE, *El último*, cit., s. 41.

mias (około 313/314-323/324)⁴⁷. Obaj nie byli przypuszczalnie urzędnikami powołanym na stałe jak późniejsi wikariusze. Jeśli istniałby w diecezji Hiszpanii stały urząd *vicarius Hispaniarum*, pojawia się pytanie: po co Konstantyn wysłał tam w 316 r. komesa Hiszpanii Oktawiana. Był on specjalnym wysłannikiem cesarza o bardzo zbliżonych do wikariuszy kompetencjach. Jeśli zaś zaistniała w diecezji nadzwyczajna sytuacja, która uzasadniałaby potrzebę wysłania komesa, to zaskakuje milczenie źródeł na ten temat.

Także i później nie mamy informacji na temat wikariuszy diecezji Hiszpanii.

Septimius Acindynus, uznawany w literaturze za wikariusza, przyszły *praefectus praetorio* w Gallii (między 338-340) i konsul roku 340, był w istocie także a. v. p. p. po 324 r.⁴⁸

Następnie mamy dane na temat dwóch *comites Hispaniarum* (*C. Annius Tiberianus* w 332 r. i *Severus* w 333-335 lub 336 r.).

Termin *vicarius Hispaniae* lub *Hispaniarum* nie był stosowany wobec zwierzchnika diecezji aż do około 335-336 r. (CTh. 3,5,6) i pierwszym wikariuszem był właśnie *C. Annius Tiberianus*⁴⁹.

18 kwietnia 336 r. otrzymał on jako *vicarius Hispaniarum* konstytucję, wydaną 15 lipca przypuszczalnie 335 r. (CTh. 3,5,6). Ostatnia zachowana konstytucja, której adresatem był komes Hiszpanii *Severus*, wydana została natomiast 10 maja 336 r. (CTh. 13,5,8).

Stąd pojawia się pytanie, jak było możliwe, że równocześnie urzędowali *C. Annius Tiberianus*, *vicarius Hispaniarum* oraz *Seve-*

⁴⁷ Według części badaczy dopiero on był pierwszym wikariuszem. Por. A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, cit., s. 274 nr 1; J. VILELLA, *Rang i procedència*, cit., s. 88.

⁴⁸ W latach 324-326 według PLRE, I, s. 11 (*Septimius Acindinus* 2). Większość uczonych akceptuje takie datowanie. Por. ostatnio J. C. SAQUETE, *Septimius Acindynus, corrector Tusciae et Numbriae. Notes on a New Inscription from Augusta Emerita (Mérida, Spain)*, «ZPE» 129 (2000), s. 281-286 z wyczerpującą bibliografią, zwłaszcza s. 284. Podkreśla on słusznie, że zagadnienie to pozostaje otwarte: „[Septimius Acidinus] held either an intermediate unknown office or the vicariate of *Diocesis Hispaniarum* (at some time between 324 and 337) ...”. Zapomniał on jednak, że w 335 r. *C. Annius Tiberianus* był z pewnością *vicarius Hispaniarum*. Por. niżej.

⁴⁹ Por. np. J. VILELLA, *Rang i procedència*, cit., 85-95.

rus, comes Hispaniarum, co nie było regułą w wypadku zarządu diecezjalnego⁵⁰? Problem ten rozwiązuje wysuwany w literaturze logiczny postulat poprawy błędnego datowania konstytucji CTh. 13,5,8 na 335 r.⁵¹ Wynikałoby stąd, że *C. Annius Tiberianus*, jako *vicarius Hispaniarum*, objął funkcję zarządcy diecezji po odwołaniu komesa Hiszpanii Sewera.

Problem kompetencji *comites Hispaniarum* po 335 r., kiedy urząd wikariusza tej diecezji był z pewnością utworzony, pojawia się również w związku z inskrypcją w której wymieniony jest komes *T. Flavius Laetus*, datowaną na lata 337-340⁵².

Nie można wykluczyć, że został on wysłany do Hiszpanii przez Konstantyna Wielkiego jeszcze przed śmiercią cesarza w 337 r. W czasie panowania Konstantyna II, syna Konstantyna Wielkiego rządzącego w Galii, Hiszpanii i Brytanii między 337-340, nie mamy bowiem żadnych informacji na temat wysyłania emisariuszy specjalnych panującego takich jak *comites Hispaniarum*⁵³. Kompetencje wikariusza diecezji, którym był z pewnością w 335 r. *C. Annius Tiberianus*, nie były jeszcze wówczas w pełni ustabilizowane i *T. Fla-*

⁵⁰ Odmienne A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, cit., s. 271 (i zapewne za nim R. TEJA, *op. cit.*, s. 569) oraz C. DUPONT, *op. cit.*, s. 319. Por. też niżej.

⁵¹ Por. K. L. NOETHLICH, *op. cit.*, s. 78 z odwołaniami do wcześniejszych opinii. Odmienne T. D. BARNES, *The New Empire*, cit., s. 145, p. 17, który postulował bez głębszego uzasadnienia, że CTh. 3,5,6. wydana była już w 332 r. Teza ta wydaje się korespondować z apriorycznym założeniem, że przed powołaniem pierwszego komesa Hiszpanii diecezją zarządzał wikariusz. Dację T. D. Barnesa akceptował A. P. MONGE, *op. cit.*, s. 86, p. 576, jako potwierdzenie swojej tezy o tożsamości diecezjalnych komesa i wikariusza. Por. niżej.

⁵² *Floren[tissimo ac b]eatissimo [sae]culo favente/ felic[i]tate [ad adventum] dominorum imperatorumque/ nostror[um Flav Cl Constantini]/ et Flavi Constanti et Flav Iul [Constanti]s victorum fortissimorumque semper Augustorum*. Por. zwłaszcza «AE» (1975), s. 122-123, nr 472, z odwołaniem do argumentacji A. CHASTAGNOLA, zaprezentowanej w «MEFRA» 88 (1976), s. 259-276.

⁵³ Por. ogólnie na temat rządów tego cesarza A. H. M. JONES, *op. cit.*, s. 112-114 i M. DI MAIO, *Constantine II (337-340 A. D.)*, [w:] *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors* (<http://www.roman-emperors.org/conii.htm>.)

vius Laetus mógł urzędować obok wikariusza lub też czasowo go zastąpić⁵⁴.

Wydaje się niewiarygodne by *Laetus* nosił tylko honorowy tytuł komesa i w ogóle nie był *comes Hispaniarum*. Tekst inskrypcji określa go wprawdzie ogólnie mianem *v[ir] c[larissimvs] comes*, jednak jego współuczestnictwo w odbudowie cyrku w *Emerita Augusta* – obok gubernatora, który wymieniony jest w tekście inskrypcji w drugiej po komesie kolejności⁵⁵ – świadczy o tym, iż istotnie *Laetus* musiał należeć do *comites dioecesium*. Przyczyna, dla której został wysłany do Hiszpanii, pozostaje nieznana. Nie można twierdzić, że jego misja polegała tylko na odbudowie cyrku w *Emerita Augusta*⁵⁶, skoro *comites dioecesium* zawsze wykonywali zadania o bardziej złożonym charakterze⁵⁷.

Być może z racji wątpliwości dotyczących istoty funkcji jaką pełnił *T. Flavius Laetus*, autorzy *Prosopography of the Later Roman Empire*, odmiennie od innych badaczy nie zaliczyli go do grupy urzędników zwierzchnich diecezji Hiszpanii⁵⁸. Podobnie też postąpiła *Clemence Dupont*, dla której ostatnim komesem Hiszpanii był *Severus*, będący dla niej również ostatnim spośród *comites dioecesium* *Konstantyna Wielkiego*⁵⁹.

Sądzę, że utworzenie urzędu *vicarius Hispaniarum* poprzedzone było wysyłaniem do diecezji nadzwyczajnych wysłanników *Konstantyna Wielkiego* – *comites Hispaniarum* lub nadzwyczajnych wysłanników *praefectus praetorio Galliarum* – *agentes vices praefectus praetorio*.

⁵⁴ A. P. MONGE, *op. cit.*, s. 86 a zwłaszcza przyp. 576 był przekonany, iż *T. Flavius Laetus* był w istocie wikariuszem Hiszpanii i tym tłumaczy brak wzmianki na temat tego urzędnika w tekście inskrypcji.

⁵⁵ Por. z opracowań prosopograficznych PLRE, I, s. 808 (*Iulius Saturninus* 13); J. VILELLA, *Rang i procedencia*, *cit.*, s. 93.

⁵⁶ Tak J. ARCE, *El último*, *cit.*, s. 56.

⁵⁷ Por. zestawienie źródeł dotyczących komesów oraz wikariuszy dokonane przez C. DUPONT, *op. cit.*, s. 324-334.

⁵⁸ PLRE, I, s. 492 i 1080.

⁵⁹ C. DUPONT, *op. cit.*, s. 318.

Niepotwierdzonym przypuszczeniem jest opinia angielskiego uczonego A. H. M. Jones'a, że Konstantyn I „appointed one of his *comites* to take charge of a diocese, as a substitute for, or over the head of, the normal vicar of the prefects” i „they seem to have performed the normal functions of vicars, but were specially charged to investigate complaints of judicial corruption and extortion by provincial governors”⁶⁰.

Nie można twierdzić też ogólnie, że *comites Hispaniarum* występowałi obok wikariuszy, jak chciał A. Chastagnol⁶¹, ani określać komesów jako wikariuszy, co czynią niekiedy hiszpańscy badacze⁶². Źródła wzmiankujące *comites Hispaniarum* nigdy ich tak bowiem nie określają.

Założenie, że obaj urzędnicy współpracowali ze sobą „con misiones específicas de control de los propios gobernadores”, jak twierdził np. hiszpański badacz Javier Arce, jest również gołosłowne⁶³. Nie posiadamy bowiem żadnych źródeł potwierdzających taką współpracę. Nie można też uznawać za regułę koegzystencji komesa i wikariusza, jak sądziła Clemence Dupont, dla której wysyłanie komesów do diecezji prowadzić miało do obniżenia prestiżu zwykłych wikariuszy⁶⁴. Podała ona jako przykład ta-

⁶⁰ A. H. M. JONES, *op. cit.*, s. 105.

⁶¹ A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, cit., s. 271: „Il [tj. Konstantyn Wielki] a placé à côté du vicaire de Espagnes un comte des Espagnes (*comes Hispaniarum*) dès le début 313” i streszczający jego stanowisko J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533 (z pewnymi wątpliwościami) oraz zapewne za nim R. TEJA, *op. cit.*, s. 569.

⁶² R. TEJA, *op. cit.*, s. 570; J. ARCE, *El último*, cit., s. 59 i najwyraźniej J. VILELLA, *Rang i procedència*, cit., *passim*. Trafnie na odrębność kompetencyjną między komesami a wikariuszami zwraca uwagę C. DUPONT, *op. cit.*, s. 317-319.

⁶³ J. ARCE, *El último*, cit., s. 54. Analogicznie też w: Á. MONTENEGRO DUQUE, J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. SOLANA SÁINZ, *op. cit.*, s. 340; F. BAJO ALVAREZ, *op. cit.*, s. 10. Por. też ogólnikowe stwierdzenie autorów <http://www.simulcaromanae.org/emerita/crono.htm>: „Año 337-340 d. C. 9 de septiembre del 337 y marzo/abril 340. Aparición de una lápida que recuerda la restauración del Circo de Mérida bajo T. Flavius Laetus, comes Hispaniarum, cargo administrativo equiparable al vicarius en algunos aspectos” [podkreślenie J. W.].

⁶⁴ C. DUPONT, *op. cit.*, s. 319.

kiej sytuacji rok 336 w Hiszpanii, kiedy współwystępować mieli C. *Annius Tiberianus* jako wikariusz i *Severus* jako komes. Jak wskazałem wyżej przypuszczalnie nie pełnili oni równocześnie swych funkcji. W odniesieniu do diecezji Hiszpanii brak jest więc przykładów rzekomego obniżania rangi wikariusza wraz z praktyką delegowania tam komesa.

Brak źródeł potwierdzających współwystępowanie komesa i wikariusza w diecezji słusznie podkreślił Aurelio Padilla Monge⁶⁵. Twierdził on, że źródła wzmiankują *comites Hispaniarum* gdyż w istocie był to termin równorzędny z wikariuszem diecezji i kładł nacisk na tożsamość kompetencji obydwu przedstawicieli administracji cesarskiej w świetle ustawodawstwa cesarskiego. Powoływał się on też, obok źródeł dotyczących komesów Hiszpanii, na przykład komesa Orientu, który zarządzał diecezją w miejsce wikariusza oraz na dwie konstytucje cesarskie: adresowaną *Ad provinciales* konstantyńską z 331 r., wzmiankującą *comites qui per provincias constituti sunt*, oraz regulację pochodzącą z 413 r., dotyczącą komesów, *qui provincias regunt*⁶⁶. Dowodził on na tej podstawie, że *comites Hispaniarum* byli w istocie wikariuszami, którzy przyjmowali jedynie tytuł a nie funkcję *comes primi ordinis*.

Analizując jego argumentację, wyrazić można wątpliwość czy wszystkich *comites Hispaniarum* zaliczyć można do *comites primi ordinis*, skoro podział *comitiva* nastąpił ok. 330 r. (odpada *Octavianus*, znany ze źródeł z lat 316-317). Ponadto tytuł *comes primi ordinis* nie był automatycznie związany z pełnionym urzędem⁶⁷, co zdaje się sugerować A. P. Monge. Jego argumentacji zarzucić też można, iż odwołuje się w sposób dowolny do szczególnego przykładu diecezji Orientu. Jej znaczenie, m.in. z uwagi na zagrożenie perskie, spowodowało, że zarządcą tej diecezji stał się na stałe *comes Orientis*, początkowo – prawdopodobnie po 330-335 r. – mianowany *ad hoc* w miejsce wikariusza, znanego z co najmniej dwóch konstytucji Kon-

⁶⁵ A. P. MONGE, *op. cit.*, s. 86.

⁶⁶ CTh. 1,16,6 z 331 r. (= C. 1,40,3) oraz CTh. 6,17,1 z 413 r. (= C. 12,14,1)

⁶⁷ Por. np. R. SCHARF, 'Comites', *cit.*, s. 6 i n.

stantyna Wielkiego (CTh. 12,1,12 z 325 r. oraz C. 11,50,1)⁶⁸. W sposób nieuprawniony A. P. Monge łączy też konstytucję Konstancyntyna I z 331 r., istotnie wzmiankującą *comites dioecesium* z aktem prawnym z 413 r., wydanym kilkadziesiąt lat po likwidacji tej kategorii wysłanników cesarskich, w całkowicie odmiennych realiach ustrojowych i dotyczącym komesów wykonujących funkcję gubernatora prowincji. Warto też zwrócić uwagę, że chociaż konstytucja z 331 r. jest świadectwem częstej praktyki delegowania komesów do diecezji po 325 r.⁶⁹, być może w miejsce wikariuszy, to nie świadczy ona, iż użyte w jej tekście sformułowanie *comites qui per provincias constituti sunt*, oznaczało wikariuszy diecezji. A. P. Monge nie dostrzegł też milczenia źródeł na temat wikariuszy diecezji Hiszpanii przed 335 r.

Sądzę, że brak przekazów źródłowych na temat kontaktów lub współpracy między komesami i wikariuszami diecezji Hiszpanii wyjaśnić można w bardzo prosty sposób – aż do roku 335-336 nie istniał w ogóle urząd *vicarius Hispaniarum*.

Gdy opisujemy reformy administracyjne późnego cesarstwa, „new empire” Dioklecjana i Konstancyntyna, musimy mieć na uwadze to, że cesarze nie mieli dokładnego planu jakie zmiany należy wprowadzić oraz jakie urzędy i o jakich kompetencjach należy stworzyć⁷⁰.

⁶⁸ Por. O. SEECK, s. v. *Comes Orientis*, «RE» 4 (1901), szp. 659-661; C. ROUCHÉ, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions*², Section II: *Diocletian to the sons of Constantine 284-350*, II. 32 (<http://www.insaph.kcl.ac.uk/ala2004/>)

⁶⁹ Zwraca na to uwagę C. DUPONT, *op. cit.*, s. 323-324.

⁷⁰ Por. A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique*, *cit.*, s. 377; K. L. NOETHLICH, *Beamtum und diensvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*, Wiesbaden 1981, s. 104-110, 207 i n., przeciwko wizji prezentowanej w pracach starszych; por. np. W. SESTON, *Diocletien*, *cit.*, s. 350-351. Widać to również na przykładzie konstytucji skierowanych do komesów i wikariuszy diecezjalnych w czasach Konstancyntyna Wielkiego, przejętych do późniejszych kodeksów Teodozjusza II i Justyniana I. Według C. DUPONT, *op. cit.*, s. 335-336, 12 konstytucji mogło być „promulguées spontanément et pour exécuter un plan de réformes” a 15 „inspirées par les circonstances”. Słusznie stwierdza ona ponadto, że Konstancyntyn większe reformy wprowadzał za pośrednictwem konstytucji skierowanych do urzędników wyższego szczebla oraz, że udoskonalał on organizację państwa odziedziczoną po reformach Dioklecjana.

Poszczególne urzędy – w tym wikariuszy diecezjalnych – powstawały stopniowo, a ich kompetencje ustabilizowały się dopiero w IV w. W wypadku wikariuszy nastąpiło to być może dopiero za panowania Konstancjusza II (353-361), znanego jako dobry zarządca i organizator⁷¹.

Sądzę zatem, że *comites Hispaniarum* byli wysyłani stosunkowo często do diecezji nie tylko z powodu nieobecności cesarzy na Półwyspie Iberyjskim od niepamiętnych czasów, jak twierdził Otto Seck⁷², ale także z powodu braku stałego zarządcy diecezji aż do czasów utworzenia urzędu *vicarius Hispaniarum* około 335-336 r. Nie jest wykluczone, że nadzwyczajny urząd *comes Hispaniarum* został przekształcony w stały urząd *vicarius Hispaniarum*, gdy okazało się, że ten ostatni jest bardziej użyteczny⁷³. Być może przez krótki czas oba urzędy występowały obok siebie; równocześnie urzędować mogli wikariusz *C. Annius Tiberianus* i ostatni spośród *comites Hispaniarum* z początku IV w., *T. Flavius Laetus*⁷⁴.

⁷¹ Por. J. MIGL, *op. cit.*, s. 68-69, 133 i n., 153-154, 146 i n. Na temat polityki tego władcy w stosunku do administracji prowincjonalnej por. C. VOGLER, *Constance II et l'administration imperiale*, Strasbourg 1979, zwłaszcza s. 237 i n. i generalne wnioski s. 281-289. Stanowisko, że urząd wikariuszy diecezji pojawił się późno potwierdzają źródła dotyczące diecezji Azji: w 330 r. zarządcą był *comes dioeceseos Asianaes* (CTh. 2,26,1 = C. 3,39,3; 8,4,5) a dopiero z lat 40-ych IV w. pochodzą inskrypcje wzmiankujące kilku wikariuszy. Por. ostatnio D. FEISSEL, *Vicaires et Proconsuls d'Asie du IVe au VIe siècle. Remarques sur l'administration du Diocèse Asiatique au Bas-Empire*, «AnTard.» 6 (1998), s. 91-104. Milczenia źródeł na temat wikariuszy w tej diecezji nie dostrzegła C. DUPONT, *op. cit.*, s. 332 i 334, przywiązana do koncepcji, iż urząd wikariusza utworzony był już w czasach dioklecjańskich.

⁷² Była to „una dioceses remota y muy distante de los centros politicos y economicos de interés” – F. BAJO ALVAREZ, *op. cit.*, s. 28. Były *comes dioecesium* mógł też być powołany na urząd wikariusza. Por. C. DUPONT, *op. cit.*, s. 319-321.

⁷³ Albo przekształceni zostali w dowódców wojskowych w innych diecezjach. Por. J. ARCE, *El último*, cit., s. 54, p. 83.

⁷⁴ Zasadnie stąd A. CHASTAGNOL, *Les espagnols*, cit., s. 271: „... *comes Hispaniarum* fut supprimé un peu après la mort du grand Constantin, sur décision de son fils Constantin II ou Constant”. Analogicznie C. DUPONT, *op. cit.*, s. 311 oraz 334-336 oraz J. J. SAYAS, *op. cit.*, s. 533-534 i R. TEJA, *op. cit.*, s. 569.

COMES HISPANLARUM IN THE AGE OF CONSTANTINE THE GREAT

Summary

The paper discusses the case of *comites Hispaniarum*, who belonged to a group of special envoys of Constantine the Great (306-337) called *comites dioecesium* and/or *comites qui per provincias constituti sunt* or simply *comites provinciarum*. Those *comites* were first of all the emperor's trusted collaborators, who were obliged to inform the ruler about the situation in the diocese which were not visited by him (with one exemption) and to put in order if necessary. *Comites dioecesium* are often mixed up or even identified by contemporary scholars with the vicars of dioceses, who had similar duties but, unlike counts, were fixed officials with more or less defined competences.

The paper discusses the sources concerning the *comites Hispaniarum* (6 different emperor's constitutions and two inscriptions) and the opinions of scholars concerning the vicars and the counts of the Spanish diocese. The author describes the case of *agentes vices praefectus praetorio*, extraordinary envoys of *praefectus praetorio* on the turn of 3rd and 4th century A.D. often identified by modern scholars with the vicars. He stresses the difference between *comites* and *vicarii Hispaniarum* and proves that the establishment of the firm post of vicarius Hispaniarum (first mentioned in 335-336) was preceded by the period when the extraordinary envoys of Constantine – *comites Hispaniarum* or extraordinary substitutes of *praefectus praetorio* – *agentes vices praefectus praetorio* were sent to the diocese of Spain.